

Den agrara revolutionens fortsättning – jordbruk före och efter 1900

Martin Dackling

martin.dackling@history.g.se

Introduktion

Om man intresserar sig för jordbrukets villkor och utveckling under de senaste århundradena – i Sverige eller någon annan del av Västeuropa – är det närmast omöjligt att inte slås av de stora förändringarna i agrarsamhället. En stor del av dessa sammanfattas ofta i ett begrepp – den *agrara revolutionen*. Grovt förenklat kan denna sägas ha varit en mycket sammansatt och tidsmässigt uttänjd process, som yttrade sig i bland annat nya redskap och växter, förändrade sätt att bruka jorden, omarrondering av ägor genom jordskiten, förändrade egendomsförhållanden och en social strukturomvandling av landsbygden. Den anses dessutom ha varit en viktig, kanske rentav nödvändig, förutsättning för det industriella genombrottet.

En sådan förändringsprocess har givetvis haft olika kronologisk tyngdpunkt och varierande förlopp i skilda länder. Processen var exempelvis mycket tidig i Nederländerna och England, trots påfallande olikheter mellan de relativt fria nederländska bönderna och det mer feodalt präglade brittiska agrarsamhället. Ett gemensamt drag för agrara revolutioner i skilda länder är dock att den var mycket utsträckt i tid, vilket genererat en debatt om lämpligheten i att beskriva förändringarna just som en revolution.¹ Vad som exakt ligger i definitionen och hur begreppet sålunda bör tidsbestämmas har stundtals varit föremål för en omfattande diskussion. I en diskussion av den brittiska forskningen på området identifierar exempelvis Mark Overton tre helt disparata tidsperioder för en agrar revolution på de brittiska öarna, i tid omfattande allt från tidigt 1500-tal till mitten av 1800-talet. Overtons egen slutsats är att det i det brittiska fallet rör sig om två transformationer staplade på varandra, som tillsammans täcker in närmare 350 år.²

¹ Mingay 1994, s. 38-41, se även Blum 1978, s. 303, samt Dovring 1969.

² Overton 1996, s. 1-9.

För svensk del har begreppet fått en framträdande plats, vilket inte minst framgår av att den tredje delen i serien det Svenska jordbrukets historia heter just "Den agrara revolutionen". Bandet, författat av Carl-Johan Gadd, täcker perioden från sekelskiftet 1700 fram till ca 1870.³ Det var emellertid inte Gadd som myntade begreppet på svensk mark, i själva verket förekom det redan under 1970-talets socialhistoriska storhetsår. Christer Winbergs välkända avhandling "Folkökning och proletarisering" från 1975 bär exempelvis undertiteln "Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen". Den sistnämnda innebar, konstaterar han, en komplicerad förändring som "inte bara gällde jordbrukets teknik utan även dess sociala organisation i byar och på herrgårdar, marknadshushållningens genombrott och andra svårsmätbara förhållanden"; att klargöra dess innehåll och sammanhang var enligt Winberg ämnen för "mängder av avhandlingar".⁴ I hans fall har sålunda begreppet använts som en tidsmarkör, syftandes på perioden ca 1750 till ca 1850. Liknande försök att redan i titeln använda den agrara revolutionen som periodisering går också att återfinna senare, exempelvis behandlar Göran Ulvängs avhandling förändringar i jordbruksbebyggelsen under "1700- och 1800-talens agrara revolution" och Pablo Wiking-Farias analys av det halländska jordbruket är i tid begränsad till förändringar "under den agrara revolutionen".⁵ Därutöver finns givetvis också ett stort antal studier som på olika sätt tagit begreppet till utgångspunkt för undersökningar eller på annat sätt förhåller sig till det, utan att för den skull använda det redan i titeln.

Vad har då svensk forskning om den agrara revolutionen gått ut på? Det kanske tydligaste är dess inriktning på sociala och ekonomiska förhållanden. Även om det generellt funnits en samsyn om att de tekniska framstegen – med exempelvis nya redskap, odlingstekniker och grödor – varit mycket betydelsefulla, har de sociala och ekonomiska villkoren getts en avgörande roll för den svenska utvecklingen och det har i huvudsak varit dessa som stått i fokus för forskningen. Marknad, folkökning, social differentiering och proletarisering utgör – eller har åtminstone varit –

³ Gadd 2000.

⁴ Winberg 1975, s. 33.

⁵ Ulväng 2004, Wiking-Faria 2009.

nyckelord. I motsats till den ovan nämnda brittiska forskningen har det också funnits en samstämmighet om att brytpunkten – starten på de centrala förändringsprocesserna – bör förläggas till 1700-talets första hälft.⁶ Det är någon gång här som brottet mot det dittills rådande – revolutionen – kan sägas ha sitt ursprung. En mer intrikat fråga är när den agrara revolutionen nådde sitt slut.

Periodiseringens problem

Den mest inflytelserika periodiseringen av den agrara revolutionen i Sverige – idag och sannolikt under lång tid framöver – är tidsomfånget i Carl-Johan Gadds nämnda band i översiktsverket *Det svenska jordbrukets historia: 1700 till och med 1870*. Gadd motiverar själv slutåret med en statistisk uppgift: under 1870-talet var den renodlade landsbygdsbefolkningen som störst.⁷ På en något mer generell nivå speglar en sådan periodisering var tyngdpunkten i svensk agrarhistorisk forskning ofta legat. I en forskningsöversikt menar Maria Sjöberg att hundraårsperioden från ca 1750 till ca 1850 närmast framträder som ett epokbegrepp, då det traditionella bondesamhället raserades och ett nytt trädde fram.⁸ Den agrara revolutionen som begrepp kan således i hög utsträckning sägas fånga just denna omstöpning av samhället. Det finns emellertid även ansatser att låta begreppet löpa århundradet ut. I sin avhandling om jordbrukets omvandling i Halland ställer Pablo Wiking-Faria faktiskt just frågan om när den agrara revolutionen egentligen tog slut och tillägger att det enklaste svaret är att säga att den fortfarande pågår. Det finns dock, menar han, anledning att skilja förloppet från 1900-talets ”kemiska och genetiska” jordbruk.⁹ För att operationalisera begreppet pekar Wiking-Faria på att revolutionens effekt var att fler kunde försörja färre och därmed frigöra arbetskraft från jordbrukssektorn. Han definierar därefter revolutionens slut som den punkt i historien, då mindre än hälften av befolkningen arbetade i jordbruket, ett förhållande som uppnåddes strax efter sekelskiftet 1900.¹⁰ Den agrara revolutionen – som i avhandlingens titel fungerar som tidsmarkör –

⁶ Undantag finns dock. Maths Isacson förlägger exempelvis i sin avhandling startpunkten till början av 1800-talet. Isacson 1979, s. 174.

⁷ Gadd 2000, s. 20.

⁸ Sjöberg 2003, s. 301-302.

⁹ Wiking-Faria 2009, s. 36.

¹⁰ Jordbrukets arbetskraft sjönk under 50 procent ca 1908.

definieras därmed till de två hundra åren från 1700 till 1900. Denna mer utsträckta periodisering anammats även av Carl-Johan Gadd i en kortfattad populärversion av sitt band i Svenska jordbrukets historia, där han beskrev förändringarna som "agrara revolution under två sekler", varmed förstås just 1700- och 1800-talen.¹¹

När bör den agrara revolutionen anses avslutad? 1850, 1870 eller 1900? En utgångspunkt kan vara att ta fasta på vad det finns skäl att markera tidsgränser gentemot. Om perspektivet vidgas till de tre århundraden som löper mellan 1700 och 2000 tycks det mig som den viktigaste brytpunkten ligger runt 1945 – vilket för övrigt överensstämmer med gränsen mellan de två avslutande delarna i Det svenska jordbrukets historia.¹² Den agrara omvandlingen efter 1945 har ännu bara i begränsad omfattning tilldragit sig historikernas intresse, men det är ovedersägligt att förändringarna inom teknik, odling, arbetsförhållanden och bruksstruktur var gigantiska. På några få decennier lades majoriteten av Sveriges jordbruk ned, mekaniseringstakten med traktorer, skördetröskor och mjölkningsmaskiner förändrade arbetsförhållandena i grunden och "kemjordbruket" fick sitt verkliga genomslag med konstgödsel och bekämpningsmedel.¹³ Snabbheten och omfattningen i denna process är så stor att det snarast är befogat att tala om en *andra* agrara revolution. I en analys av den agrara utvecklingen i England under drygt två hundra år gör den brittiske agrarhistorikern Gordon Mingay en liknande summering. Sett ur ett långt tidsperspektiv betonar han magnituden av efterkrigstidens omdaning av det brittiska jordbruket och konstaterar att den utan tvivel utgör "the real age of the 'agricultural revolution'".¹⁴

Det kemiska och genetiska jordbruk Pablo Wiking-Faria vill särskilja är alltså egentligen inte 1900-talets, utan efterkrigstidens. Men om vi därmed drar en gräns gentemot ett andra revolutionärt skede runt 1945 uppstår en period om åtminstone ett halvsekel under 1900-talets första hälft, som å ena sidan traditionellt inte räknas

¹¹ Gadd 2009.

¹² Morell 2001; Isacson & Flygare 2003.

¹³ Isacson & Flygare 2003, s. 29-33, 173-195, 212-219

¹⁴ Mingay 1994, s. 253.

till den agrara revolutionen, å andra sidan inte heller kan räknas till den andra agrara revolutionen efter 1945. Händet då inget under denna period? Jodå. I den fjärde delen av det svenska jordbrukets historia – skriven av Mats Morell och omfattande perioden 1870-1945 – konstateras att produktionen under denna tid växte snabbare än någonsin. Oavsett om beräkningen utgår från produktionen per invånare, per anställd i jordbruket eller i förhållande till den brukade arealen är resultatet en kraftig ökning. Någon stagnation var det således inte tal om.¹⁵

Det är med andra ord inte enkelt att ge ett rakt svar på när den agrara revolutionen tog slut. En given gräns är svår att urskilja. Är den högsta sysselsatta befolkningen – Gadds kriterium – det bästa? Eller hälften av den sysselsatta befolkningen – som Wiking-Faria föreslår? Baserat på statistiska uppgifter kan även senare årtal vara rimliga. Nyodlingen fortsatte exempelvis in på 1900-talet och åkerarealen nådde sitt historiska maximum 1919, och först på 1930-talet förlorade jordbruket slutligt sin ställning som största näringsgren till industrin.¹⁶ Att hitta en brytpunkt är egentligen lika svårt som att fastslå exakt när Sverige slutade vara ett agrarsamhälle, eller när jordbrukets position som modernäring upphörde. Fasta årtal byggda på statistiska uppgifter kan dessutom ställas mot ett mer kulturellt eller mentalitetshistoriskt inspirerat perspektiv. När ett samhälle slutar *uppfatta* sig som agrart är en betydligt svårare fråga att besvara än när en viss absolut eller relativ del av befolkningen är landsbygdsbor eller sysselsätter sig med jordbruk. I olika sammanhang pekar exempelvis Nils Edling – i en analys av den så kallade norrlandslagstiftningen – och Fredrik Eriksson – i en undersökning av högerns jordbrukspolitik – på hur jordbrukarna under 1900-talet varit politiskt framgångsrika, trots sin minskad ekonomisk och social betydelse.¹⁷ Jordbruket har inte, framhåller Edling, försvarats för sin ekonomiska överlägsenhet, utan för att den länge ansetts utgöra ”den historiskt givna grundvalen för en politiskt och socialt sund folkförsörjning”.¹⁸

¹⁵ Morell 2001, s. 14.

¹⁶ Jordbruket i siffror: åren 1866-2007, s. 10 (åkerarealen), Historisk statistik för Sverige, del 1, tabell 23 (folkmängd per näringsgren).

¹⁷ Edling 1994; Eriksson 2006.

¹⁸ Edling 1994, s. 291.

I revolutionens skugga

Mot de resonemang som förts ovan kan möjligen invändas att de i väl stor utsträckning är dragna till sin spets. Historiker är som alla andra ibland tvungna att göra vägval, synteser och prioriteringar. Den centrala innebörden i ett processinriktat begrepp som den agrara revolutionen handlar också om en förändring i förhållande till det som varit, och det finns ingen anledning att tona ned hur 1700-talets jordbruk drastiskt skilde sig från föregående sekels. Dessa invändningar äger förvisso sin rimlighet. Det saknas inte heller medvetenheten om svårigheterna med att dra en slutgräns för den agrara revolutionen. Faktum är att Carl-Johan Gadd redan på första sidan i sitt band om jordbrukets historia klargör att den väldiga omvandlingen av jordbruket som inleddes under 1700-talet "därefter accelererat".¹⁹ Wiking-Farias påpekande att den agrara revolutionen i viss mån ännu fortgår kan sägas ha visst fog för sig. Trots det menar jag att det finns skäl att problematisera hur begreppet den agrara revolutionen bör förstås i en svensk kontext. Min poäng är att begreppet härbärgerar ett vagt definierat periodiseringsbagage, vilket riskerar att skymma historiska sammanhang och mönster. Särskilt gäller detta decennierna före och efter sekelskiftet 1900. Det finns ett tydligt mönster i många agrarhistoriska sammanhang att – inte sällan med hänvisning till ett tänkt slut för den agrara revolutionen – avsluta undersökningar någon gång 1870-1900 och därmed definiera ut det tidiga 1900-talets jordbruk som något *annat*. Därmed försvåras i onödigt stor utsträckning sikten för historiska sammanhang som löper *över* sekelskiftet och in över 1900-talets första decennier.

I det följande ska jag översiktligt och främst med exempel från egen forskning peka på tre mönster som spränger igenom ett tänkt slutår för den agrara revolutionen. Jag hävdar inte att dessa mönster utgör de allra viktigaste förändringsprocesserna under denna tid, men de pekar mot några centrala aspekter av den agrara omvandlingen som i mitt tycke förtjänar mer uppmärksamhet.

¹⁹ Gadd 2000, s. 11.

A) Slätkontinuitet och marknadsintegration

En viktig del i den agrara omvandlingen under 1700- och 1800-talen var en starkare marknadsintegration. En linje inom forskningen har betonat att det kommersiella synsättet även fick effekter för hur själva jorden hanterades. Istället för att betraktas som en släkteegendom ämnad att föras vidare inom släkten, blev jorden en vara i sig: marknad ersatte släkt.²⁰ I min avhandling undersökte jag relationen mellan släkt och jord i Sverige mellan 1845 och 1945, främst genom en omfattande analys av jordtransaktioner och ägandeförhållanden i tre västgötska socknar. Av resultatet framgick att jordmarknaden var omfattande. Även om en del köp gjordes upp också mellan släktingar utgjorde släktförvärv bara runt 40 procent av alla transaktioner vid 1800-talets mitt och de följande decennierna. Men trots att jordbrukets marknadsintegrering knappast minskade med tiden sjönk inte andelen släkttransaktioner, tvärtom. Under 1800-talets sista decennier framträdde en tydlig ökning av förvärv mellan släktingar och fram under 1900-talets första hälft steg den till en toppnotering på 70 procent av alla transaktioner. En tvärsnittsundersökning visade dessutom att det successivt blev vanligare med ärvda enheter; från runt 60 procent vid mitten av 1800-talet upp mot 70 procent eller däröver under första halvan av 1900-talet. Bilden kompliceras dock av att jordpriserna samtidigt var höga – även vid köp mellan släktingar. En allmän slutsats är att begreppsparet släkt och marknad inte nödvändigtvis stod i ett motsatsförhållande till varandra, utan att deras relation varierat över tid.²¹

Den ökade slätkontinuiteten i de undersökta områdena framträder samtidigt som fastighetsstrukturen blev mer stabil. Släktgården – förstått som en gård oförändrad överfördes inom släkten – tycks därmed snarast ha uppkommit vid ingången mot 1900-talet, bara något decennium innan släktgården som idé började manifesteras i utdelningen av släktgårdsdiplom.²² Detta bör emellertid inte betraktas som något som uppstod ur tomma intet. I en av sina studier av bondebefolkningen på Österlen framhäver Börje Hansen hur "släktideologin" framträdde allt starkare bland

²⁰ Se vidare Dackling 2013, s. 20-27.

²¹ Dackling 2013, särskilt kapitel tre och sju.

²² Dackling 2013, s. 13-17, 179-183.

bönderna under 1800-talets lopp. Hansen understryker också att det inte rörde sig om en förstärkning av äldre strukturer, utan ett i huvudsak nytt fenomen som framskymtade "på samma gång som byalagsgemenskapen övergavs, gårdsarealen blev arronderad och bönderna fick möjlighet att köpa och sälja jord".²³ Följer man Hanssens resonemang är det således möjligt att koppla samman den starkare släktkontinuiteten med förändringar som brukar anses vara omistliga delar i den agrara revolutionen. Men de nya mönstren kan bara försiktigt anas under 1800-talets sista decennier och slår inte fullt igenom förrän efter sekelskiftet. En skarp slutpunkt för den agrara revolutionen runt 1870-1900 riskerar därför skugga en förändring av det beskrivna slaget.

B) Storböndernas fixering

Mitt andra exempel rör vad som kan kallas landsbygdens överklass, storbönderna. Det är ett välkänt faktum att den sociala strukturomvandlingen under särskilt epoken 1750-1850 resulterade i en socioekonomisk skiktning av landsbygdens befolkning. Bönderna – som i ökande grad började markera sin nya position med titeln hemmansägare – ökade under ett sekel endast med 11 procent, medan gruppen obesuttna – torpare, inhysesghjon, backstugusittare, mot slutet även statarna – mer än fyrdubblades över tid. Det har visat sig att en viktig bakgrund till denna omvandling var en betydande nedåtgående social rörlighet från bondebefolkningen.²⁴ För många bondbarn fanns en alltmer påtaglig risk att glida ner från hemmansägarklassen till en agrar underklass. Men en likaledes viktig aspekt av den sociala omvandlingen var en stratifiering *inom* den egentliga bondebefolkningen. Flera forskare har sökt efter uppkomsten av en expansiv och kapitalistiskt inriktad grupp bönder, som utökat sitt jordinnehav, samtidigt som andra bönder blev småbrukare.²⁵ Sökandet efter dessa storbönder har emellertid blottat ett problem i modellen: de stora egendomarna hölls inte samman över generationerna. Vanligen byggdes de stora egendomarna upp genom en kombination av arv, giftermål och förvärv på jordmarknaden.²⁶ Den

²³ Hanssen 2010 [1976], s. 193-194.

²⁴ Se exempelvis Winberg 1977, s. 251-259 och Winberg 1981.

²⁵ Jfr Rosén 1994.

²⁶ Martinius 1977.

svenska arvslagstiftningen medgav visserligen inte att arvejord (eller, efter 1857, barnens laglotter) i sin helhet ärvdes av en arvinge, men i praktiken har det funnits stora möjligheter att gå runt detta genom att exempelvis i förtid sälja gården till en arvinge. Den möjligheten tycks dock sällan ha utnyttjats av stora jordägare och istället har stora egendomar vid arvskiften delats upp på flera barn.²⁷ Den svenska storbondeklassen tycks – kort sagt – ha saknat elitens signum, strävan att upprätthålla sin egen position.

Denna omständighet nämns av både Carl-Johan Gadd och Mats Morell i deras respektive del i det svenska jordbrukets historia, där båda understryker storbondeskiktets instabilitet över tid. Ett viktigt skäl var att stordriftsfördelarna ännu var små och medelstora gårdar kunde ge lika god avkastning som större. Det är dock intressant att båda antyder en möjlig förändring i riktning mot att stora egendomar överfördes odelade någon gång runt eller efter 1800-mitt (Gadd) eller möjligen något senare (Morell).²⁸ Det saknas dock gedigna studier på områden; undersökningar av generationsväxlingar inom jordbruket har i stor utsträckning följt den traditionella uppfattningen om den agrara revolutionens tidsålder och således begränsats till tiden fram till ca 1880. I sin avhandling om bönderna i uppländska Estuna går dock Sofia Holmlund fram till 1930. För tiden fram till 1885 kan hon bekräfta tidigare forskning; stora egendomar tenderade delas upp på flera barn. För tiden därefter visar hon dock att egendomar som överfördes till en arvinge vanligen var större än de som delades på flera, vilket hon tolkar som en ökad strävan att hålla samman större egendomar.²⁹

Holmlunds uppgifter är intressanta, men analysen kan fördjupas. I arbetet med min avhandling fann jag – i likhet med Holmlund - ingen tydlig strävan att hålla samman stora egendomar över generationsskiftena. Jordförhållandena var över huvud taget instabila. Trots att laga skifte genomfördes runt mitten av 1800-talet var jordförhållanden under de därpå följande decennierna allt annat än stela. Stora

²⁷ Winberg 1981, s. 293-294. Se även Rosén 1994, s. 190-192.

²⁸ Gadd 2000, s. 206, Morell 2001, s. 42.

²⁹ Holmlund 2007, s. 107-108, 112.

jordinnehav byggdes upp genom en kombination av arv, köp och äktenskap, för att därpå delas mellan flera arvingar. Bönder kunde ena stunden sälja av en bit av sin gård, för att några år senare köpa en bit av grannens. Fastighetsbegreppet var kort sagt mycket rörligt.

Granskas avhandlingens källmaterial närmare går det dock att peka på en avgörande förändring över tid. För att illustrera denna har jordförhållandena nedan granskats vid tre tillfällen med fyrtio års mellanrum (1865, 1905 och 1945), vilket kan sägas motsvara gott och väl en generation.³⁰ Kriterierna för vad som kan sägas utgöra ett storbondeskikt kan variera betydligt,³¹ men här använder jag en enkel princip och definierar kort och gott de tjugo mest värdefulla ägoenheterna – *topp20* – vid respektive år som storbönder.

Tabell 1. Ägostruktur och jordvärden för topp20-enheter i Bäreberg, Ekby och Våmb.

	Ägoenheter, totalt antal	Genomsnittligt taxeringsvärde, samtliga ägoenheter	Topp20		
			Andel, ägoenheter	Andel, taxeringsvärde	Taxeringsvärden, intervall
1865	185	5388	11	34	11300 – 29000
1905	215	6103	9	32	13000 – 36700
1945	206	15833	10	23	29400 – 52800

Källor: se Dackling 2013, tabell 4.1.

Anm: tre godslignande fastigheter som under 1900-talet kom i händerna på juridiska personer har borträknats för samtliga tre nedslagsår.

Av tabell 1 framgår att denna grupp motsvarade ungefär tio procent av ägoenheterna inom de tre socknarna. Enheterna inom topp20 var taxerade till ett betydligt större belopp än medelvärdet för samtliga enheter. Över tid minskade dock gruppens dominans. Från att 1865 och 1905 tillsammans ha utgjort runt en tredjedel av taxeringsvärdet, sjönk andelen till ungefär en fjärdedel 1945. Med tiden sker således

³⁰ Uppgifter om ägandeförhållandena har inhämtats från mantalslängder, taxeringslängder och lagfartsprotokoll. För källhänvisning rörande detta material, se Dackling 2013, tabell 4.1.

³¹ Jfr diskussionen i Olausson 2007, s. 23-25.

en viss utjämning, men enheterna inom topp20 var fortsatt taxerade till det dubbla genomsnittliga taxeringsvärdet och uppåt. En annan förändring framträder dock om de unika enheterna följs över tid. I tabell 2 nedan har alla enheter inom topp20 följts mellan nedslagsåren och grupperats med avseende på om de efter fyrtio år återfinns inom gruppen eller inte.

Tabell 2. Status efter 40 år för topp20-enheter i Bäreberg, Ekby och Våmb.

	Överförd inom topp20	Delvis överförd inom topp20	Ej kvar inom topp20
1865-1905	4	5	11
1905-1945	12	2	6

Källa: se tabell 1.

I jämförelsen framträder en avgörande skillnad mellan de två perioderna. Mellan 1865 och 1905 försvann merparten av topp20-enheterna från storbondeskiktet och av de kvarvarande var det många som tappat i storlek, vanligen just på grund av de i ett arvskifte splittrats på flera arvingar. Av tjugo enheter lyckades enbart fyra förbli odelade och behålla sin plats inom topp20. Ytterligare fem behöll sin plats inom topp20, men dalade i placering inom gruppen eftersom de splittrats i flera enheter (vanligen vid ett arvskifte). Följs 1905 års topp20-enheter fram till 1945 fanns istället tolv stycken som undvek att delas och behöll sin plats inom storbondeskiktet, samtidigt som enbart sex stycken föll ur detsamma. För de allra mest värdefulla enheterna var mönstret ännu tydligare. Av de tio mest värdefulla enheterna 1945 återfinns samtliga i gruppen topp20 1905, motsvarande siffra för den föregående perioden är enbart fyra av tio.

Över tid minskade med andra ord rörligheten och samma enheter återfanns oftare i toppen. I teorin skulle denna förändring kunna förklaras med hänvisning till att det över tid blev vanligare att gårdar överfördes inom släkten. I verkligheten håller emellertid inte en sådan tolkning; under båda perioderna överfördes sexton av tjugo enheter inom släkten. Den ökade stabiliteten var med andra ord inte en effekt av en

starkare släktkontinuitet, utan *ett annat sätt att överföra egendomar*. Uppsplittningen av jord på flera arvingar upphörde.

Det är således först vid övergången mot 1900-talet som konturerna av ett stabilt storbondeskikt kan skönjas. En anledning är säkerligen att stordriftsfördelarna i jordbruket börjat framträda tydligare. Mer än hälften av topp20-enheterna 1945 ägde mer än en fastighet i samma hemman (jordeboksgård), vilket antyder en ambition att försöka koncentrera innehavet till närliggande jordlotter. Hand i hand med större drift gick emellertid större investeringskostnader. Ulrich Lange visar att stora delar av dagens byggnadsbestånd härrör just från årtiondena runt sekelskiftet 1900.³² En bakomliggande faktor var att det svenska jordbruket under dessa decennier ställde om till ett mer kreatursbaserat jordbruk, vilket ställde andra krav på byggnader.³³ Kostnaden för att dela jord och sätta upp flera gårdsenheter blev därmed allt högre, vilket gynnade en stabilisering av ägostrukturen. En tredje orsak som framförts är att det för en del av storböndernas barn öppnades nya, alternativa karriärvägar.³⁴ Det är säkert sant i vissa fall, men en annan möjlighet var att gårdens hölls samman genom att arvingarna undvek att lösa ut varandra. Fastigheter kunde ägas av sterbhus under långa perioder, och i en del fall blev också flera syskon kvar på gården. Ett sådant fall var syskonen Ernst och Hildur Jansson på Ribbenås Nolgården i Ekby socken. År 1905 förfogade deras far över det näst högst värderade

Ribbenås, Nolgården

Postadr.: Ekbyvall.

Areal: Total 27 har, därav 18 åker, 9 skog. Tax.-v. 16.800.

Jordart: Lerjord. Skogsbest.: Barrskog. Man- o. ekonomibyggn. uppf. på 1880-talet. 2 hästar, 15 kor o. ungdjur. Gården till släkten under förra delen av 1800-talet, då nuv. äg:s farfar inköpte densamma. Han efterträddes av sonen, nuv. äg:s fader, som brukade den till 1902, då nuv. äg. tillträdde.

Äg.: Nämndeman David Jansson f. 1881. Son till Lars Johan Jansson o. h. h. Maria f. Andersson.

Äg.: Led. av skolstyr., skolkassör sedan 1920, led. av pens.-nämnd. m. m.

Bild 1. Syskonen Janssons fastighetsinnehav bestod av flera gårdar, där Nolgården enbart var en. Ägandet var uppdelat på båda syskonen, vilket inte hindrade att Ernst kunde framställas som ensam ägare – som här i gårdsbeskrivningen från bokverket *Svenska gods och gårdar* (1937).

³² Lange 1997, s. 180-181; Lange 2011, s. 36-39.

³³ Lange 2011, s. 49.

³⁴ Gadd 2000, s. 206, och Holmlund 2007, s. 108.

fastighetsinnehavet i socknarna, med flera lotter i olika hemman. Fyrtio år senare, då egendomen var intakt och avancerat till positionen som den högst värderade, ägdes den gemensamt av barnen Ernst och Hildur. Här var det dock inte fråga om några alternativa karriärer, utan en ny form av hushållsstruktur som gjorde att uppsplittringen undveks och egendomen hölls samman. Båda förblev ogifta livet igenom och drev jordbruket tillsammans, även om det är tydligt att Ernst *uppfattades* som ägaren (se bild 1 ovan).

Bild 2. Syskonen Janssons gravvård, Ekby kyrkogård. Rangordningen är tydlig: David har hederstiteln häradssdomare, Hildur definieras genom sitt släktskap.

Att syskon återfinns tillsammans på gårdarna indikerar en strävan att hålla samman enheterna, men det pekar också på förändringar i själva hushållsstrukturen. Det leder över till mitt tredje exempel.

C) Hushållets omvandling

Under 1970- och 1980-talen ledde den starka socialhistoriska inriktningen inom svensk forskning till många nya resultat om familj och hushåll under framför allt 1700- och 1800-talet, inte sällan med starkt demografiska inslag. Fokus låg emellertid mer på förändringar *mellan* olika hushåll och hur skilda socioekonomiska grupper – skattebönder, frälsebönder, obesuttna – agerade, än på förändringar *inom* det egentliga bondehushållet. När Carl-Johan Gadd i sin del av det svenska jordbrukets historia summerar forskning om familj och hushåll under perioden 1700-1870 är det slående hur själva bondehushållet – trots alla förändringar i det agrara samhället – framträder som mer eller mindre konstant.³⁵

Mot 1800-talets slut inträffar emellertid en genomgripande förändring. I sin avhandling om jordbruket i ett dalsländskt slättlandskap mellan 1770 och 1930 finner Erik Hallberg en tydlig brytpunkt runt 1860. Fram till dess var förändringarna små och yttrade sig mest i att bondehushållen långsamt blev större, vilket enligt Hallberg

³⁵ Gadd 2000., s. 52-58.

förklaras av att både barnaskarorna och tjänstefolkets antal växte som en följd av ett ökat behov av arbetskraft. Efter 1860 sker dock en radikal minskning av hushållsstorleken. En anledning var att färre barn bodde hemma – vilket i sig hängde samman med bönderna dröjde med att dra sig tillbaka – men viktigare var att tjänstefolket gick tillbaka som grupp. Ännu 1860 hade merparten av bondehushållen tjänstefolk, som regel både piga och dräng. Något decennium in på 1900-talet återfanns de bara på var sjätte enhet, och då vanligen i ental.³⁶ En viktig faktor var att jordbruket generellt fick svårare att konkurrera med industrin om arbetskraften.³⁷ Parallellt försvann också i stor utsträckning andra arbetskraftsreserver, som torpare.³⁸ Hallberg kopplar denna övergång till ett mer renodlat familj jordbruk – i betydelsen att jordbruket i allt större utsträckning berodde på familjens medlemmar – till den amerikanske ekonomen Harriet Friedmanns arbeten om ”enkla varuproducenter” och argumenterar för att övergången till en mer familjebaserad hushållsformation inte innebär bevarandet av en äldre struktur, utan uppkomsten av ett *nytt* slags bondehushåll.³⁹

Att antalet sysselsatta i jordbruket minskade och de mer renodlade familj jordbruken utkristalliserade sig var emellertid inte i första hand en effekt av en ökad mekanisering, de verkligt arbetsbesparande tekniska landvinningarna dröjde till efter 1945. Det lämnar en period på flera decennier, där hushållsstrukturen förändrades samtidigt som antalet jordbruk förblev relativt konstant och produktiviteten fortsatte stiga. Hur gick det till? Givet är att alltmer arbete genomfördes direkt av familjemedlemmar, både de allt färre hemmaboende och utflyttade släktingar som återvände för att hjälpa till vid arbetstoppar. Hur arbetskraften omorganiserades och hur denna förändring förändrade hushållsstrukturen är dock ännu inte särskilt belyst. Jag ska här bara kort peka på en lösning som tycks ha uppkommit i denna brytningstid, nämligen jordbruk av det slag som de redan nämnda syskonen Jansson i Ekby. I ett (inom kort avslutat)

³⁶ Hallberg 2013, s. 262-64.

³⁷ Morell 2001, s. 76, 79.

³⁸ Morell 2001, s. 30-33.

³⁹ Hallberg 2013, s. 156-160, 264.

forskningsprojekt har jag studerat förekomsten av sådana *syskonjordbruk* i Sverige från ca 1870 och framåt. Med utgångspunkt i tio sockar, spridda över landet, har syskonhushållen identifierats i folkräkningsmaterial vid sju olika nedslagsår från 1870 till 1991.⁴⁰ Andelen syskonjordbruk vid respektive årtal framgår av tabell 3.

Tabell 3. Andel syskonjordbruk i tio socknar, 1870-1991.

	1870	1890	1910	1930	1945	1971	1991
Syskonjordbruk, procent	1	4	9	16	13	11	6

Källor: folkräkningar 1870, 1890, 1910, 1930 och 1945, mantalslängder (samtliga nedslagsår) samt SCB:s jordbruksregister 1971 och 1991 för Boglösa (Uppland), Runtuna (Södermanland), Vårdsberg (Östergötland), Furuby (Kronoberg), Ullstorp (Kristianstad), Femsjö (Halland), Dannike (Älvsborg), Ekby (Skaraborg), Hackvad (Örebro) och Undersvik (Gävleborg).

Syskonjordbruken uppvisar en tydlig kronologi. Vid nedslaget 1870 fanns bara en handfull enheter, vilket inte utgjorde mer än en procent av bondehushållen.

Successivt blev de dock alltmer framträdande och 1930 motsvarade de vart sjätte jordbruk. På sina håll intog de en än mer framskjutande position, med en total toppnotering 1930 på 36 procent av jordbruken i en småländsk socken (Femsjö).

Under efterkrigstiden tappade de dock successivt i betydelse igen och 1991 fanns enbart 16 stycken kvar, där merparten av brukarna dessutom redan passerat pensionsålder.

Ofta bestod syskonjordbruken av två syskon, men det förekom exempel på upp till fem stycken. Merparten var ogifta, men i omkring fyrtio procent av fallen hade ett av syskonen (oftast en bror) ingått äktenskap. Fördelningen mellan söner och döttrar var annars påfallande jämn fram till ca 1950, därefter försvann i princip systrarna helt. Sett till gårdsstorlekar fanns en betydande bredd, från syskon som de beskrivna Hildur och David Jansson, till småbrukare på enheter med några få hektar åker. Det fanns emellertid ett tydligt samband mellan gårdsstorlek och antal syskon – småställen huserade vanligen bara två, medan de större jordbruken oftare bestod av flera stycken. Läggs de olika uppgifterna samman indikerar de att syskonjordbruken kan ses som ett sätt att möta jordbrukets arbetskraftsbehov; istället för anställd

⁴⁰ För övriga metodupplysningar, se Dackling 2017, s. 36-37.

arbetskraft stannade flera syskon kvar både i hushållet och i arbetet på gården. Alla jordbruk blev förvisso inte syskonjordbruk, men företeelsens utveckling visar på hur själva bondehushållet genomgick en transformation decennierna runt sekelskiftet 1900. I det traditionella bondehushållets ställe framträdde inte bara en renodlad familj jordbrukare – som blev ett ideal i efterkrigstidens jordbrukspolitik – utan också andra hushållsformationer, om vilka vi ännu vet ganska lite.

Slutsatser

Periodiseringar har stor betydelse för hur epoker och historiska sammanhang ska förstås. På ett allmänt plan kan de tre exemplen sägas belysa förändringar i det agrara samhället i form av stabilare ägandeförhållanden och en mer familjebaserad produktionsenhet. Dessa skulle i sin tur kunna tolkas som effekter av föregående förändringar på landsbygden, det vill säga följer av en (avslutad) agrar revolution. Men det rör sig i alla tre fallen om förändringar som inte uppstod spontant under 1900-talets första hälft, utan i flera avseenden har sina rötter i förändringar under framför allt 1800-talets senare hälft: den allt dyrare anställda arbetskraften, övergången till ett mer animalieinriktat jordbruk, tilltagande stordriftsfördelar i jordbruksproduktionen etc. I flera avseenden är det, menar jag, rimligare att betona kontinuiteten än brytpunkterna. De tre beskrivna exemplen *kan* därför lika gärna betraktas som en del av den agrara revolutionen, istället för följdverkningar av den. När den agrara revolutionen redan idag an utsträckas till de två hundra åren från 1700 till 1900, vore det knappast en katastrof att utsträcka den ytterligare femtio år, det vill säga fram till vad som tidigare beskrivits som den andra agrara revolutionen från ca 1945.

Ambitionen är här inte att vederlägga den agrara revolutionen som begrepp, utan att i någon mån problematisera hur dess kronologiska ramar bör förstås. Enligt min mening innefattar begreppet idag en vagt definierad slutpunkt runt 1870-1900, vilket riskerar skymma historiska sammanhang och utvecklingslinjer som sträcker sig över denna. Det är därför av stor betydelse att i fortsatta studier av det agrara samhällets utveckling försöka överbrygga sekelskiftet 1900. En sådan ambition har inte minst en

teoretisk dimension. Ett genomgående drag i mycket av den forskning som behandlat den agrara omvandlingen fram till 1800-talets sista decennier har framställt en bondeklass på frammarsch. Den agrara revolutionen är i stor utsträckning en framgångssaga, vilket lägger ytterligare en dimension till frågan om när revolutionen kan sägas ha varit avslutad. Det är just under andra hälften av 1800-talet som bondeklassen står på toppen av sin politiska, sociala och ekonomiska makt. De tre exempel jag diskuterat här är dock inte otvetydiga delar i en agrar framgångssaga, snarare visar de på sociala och ekonomiska följder i en tid när medgång vändes till motgång och jordbrukets självklara position som modernäring utmanades. Hur bondeklassen hanterade denna omställning – särskilt under 1900-talets första decennier – är en central fråga för att till fullo förstå den agrara revolutionen.

Referenser

Riksarkivet

Mantalslängder 1870, 1890, 1910, 1930, 1945, 1971 och 1991 samt *folkräkningar* (i SCB:s arkiv) 1870, 1890, 1910, 1930 och 1945 för Boglösa, Runtuna, Vårdsberg, Furuby, Ullstorp, Femsjö, Dannike, Ekby, Hackvad och Undersvik

Statistiska Centralbyrån arkiv

Jordbruksregistret 1971 och 1991 för Boglösa, Runtuna, Vårdsberg, Furuby, Ullstorp, Femsjö, Dannike, Ekby, Hackvad och Undersvik

Blum, Jerome, *The end of the old order in rural Europe*, Princeton U.P., Princeton, 1978

Dackling, Martin, *Släktgårdens uppkomst: jord och marknad i Skaraborg 1845-1945*, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, Göteborg, 2013

Dackling, Martin, ”Familjejordbruk utan familjer? Syskonjordbruk på svensk landsbygd”, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2017:1

Dovring, Folke, ”Eighteenth-Century Changes in European Agriculture: A Comment”, i *Agricultural History*, Vol. 43, 1969, s 181-186

Edling, Nils, ”Staten, Norrlandsfrågan och den organiserade kapitalismen”, i *Historisk tidskrift*, 1994:2

Eriksson, Fredrik, ”Bönder i svensk politik under 1900-talet: exemplet den svenska högern”, i *Historisk tidskrift*, 2006:4

- Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia. Bd 3, Den agrara revolutionen: 1700-1870*, Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg, Stockholm, 2000
- Gadd, Carl-Johan, *Agrar revolution under två sekel*, SNS förlag, Stockholm, 2009
- Hallberg, Erik, *Havrefolket: studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalboslätten 1770-1930*, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, Göteborg, 2013
- Hanssen, Börje, *Åter till Österlen: en tidig mikrohistoria: agrar- och socialhistoriska texter i urval med en inledande biografi av Anders Perlinge*, Enheten för de areella näringarnas historia (ANH), Stockholm, 2010
- Historisk statistik för Sverige. D. 1, Befolkning 1720-1967 = [Population 1720-1967]*, 2. uppl., Statistiska centralbyrån (SCB), Örebro, 1969
- Holmlund, Sofia, *Jorden vi ärvde: arvsöverlåtelser och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810-1930*, Historiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm, 2007
- Isacson, Maths, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680-1860: bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, Uppsala universitet, Uppsala, 1979
- Isacson, Maths & Flygare, Iréne, *Det svenska jordbrukets historia Bd 5. Jordbruket i välfärdssamhället: 1945-2000*, Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg, Stockholm, 2003
- Jordbruket i siffror: åren 1866-2007 = [Agriculture in figures years 1866-2007]*, Jordbruksverket, Jönköping, 2011
- Lange, Ulrich, ”Den agrara bebyggelsen”, i Morell, M., Myrdal, J & Larsson, B (red.), *Agrarhistoria*, Stockholm 1997
- Lange, Ulrich, *Ladugården: om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600-2000*, Nordiska museets förlag, Stockholm, 2011
- Martinius, Sture, *Peasant destinies: the history of 552 Swedes born 1810-12*, Almqvist & Wiksell international, Stockholm, 1977
- Mingay, Gordon Edmund, *Land and society in England 1750-1980*, Longman, London, 1994
- Morell, Mats, *Det svenska jordbrukets historia. Bd 4, Jordbruket i industrisamhället: 1870-1945*, Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg, Stockholm, 2001
- Olausson, Peter, *Gillbergaknapparna: en studie i den svenske storbondens habitus ca 1750-1850*, [Historiska institutionen,] Göteborgs universitet, Göteborg, 2007
- Overton, Mark, *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500-1850*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996
- Rosén, Ulla, *Himlajord och handelsvara: ägobyten av egendom i Kumla socken 1780-1880*, Lund Univ. Press, Lund, 1994
- Sjöberg, Maria, ”Marknad, bönder och kön. En fråga om likhet och skillnad”, i *Historisk tidskrift*, 2003:2, s. 299-315

Ulväng, Göran, *Hus och gård i förändring: uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*, Gidlund, Hedemora, 2004

Wiking-Faria, Pablo, *Freden, friköpen och järnplogarna: drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700-1900*, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, Göteborg, 2009

Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering: kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, E & B (distr.), Göteborg, 1975

Winberg, Christer, "Familj och jord i tre västgötaskocknar: generationsskiften bland självägande bönder", i *Historisk tidskrift*, 1981:3